

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2005 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2005

2

VILNIUS 2006

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2005

2

VILNIUS 2006

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Janas JURKIEWICZIUS

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachimas TAUBERIS

Nordost-Institut Liuneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2006

© Straipsnių autoriai, 2006

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Piotr Okulewicz. **Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926.** Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001, 418 s.

Moderniuosius laikus tyrinėjantys lenkų istorikai ir toliau nepaliauja stebinti savo produktyvumu. Skaitytojų teismui beveik kasmet pateikiama po kelias ar net keliolika naujų knygų, kurias kolegos lietuviai vos spėja recenzuoti. Štai 2001 m. Poznanės leidykla išspausdino lenkų jaunosios kartos istoriko, Poznanėje įsikūrusio Adomo Mickevičiaus universiteto Istorijos instituto mokslinio bendradarbio, kuris specializuojasi tarpukario Lenkijos politinės minties tyrinėjimuose, Piotro Okulewicžiaus monografiją „Tarpjūrių koncepcija“ Józefo Piłsudskio stovyklos politinėje mintyje ir praktikoje 1918–1926 metais“. Studija solidžios apimties – 418 p., estetiškai dailiai ir, sakyčiau, konceptualiai apipavidalinta. Pirmajame viršelyje, Centrinės ir Rytų Europos politinio žemėlapiu fone, apsitaisęs karišku frenčiu puikuojasi pats knygos pagrindinis herojus – mąsliai žvelgiantis į kortas, ir nelyginant įgudęs kortuotojas profesionaliai dėliojantis geopolitinį pasiansą... Knygos leidimą finansiškai parėmė Lenkijos mokslinių tyrimų komitetas ir Poznanėje įsikūręs Adomo Mickevičiaus universitetas. Mūsų žiniomis, monografijos autorius yra šio universiteto Istorijos instituto Lenkijos naujausių laikų skyriaus mokslo darbuotojas. Jis priklauso jaunesniajai lenkų istorikų kartai ir specializuojasi tarpukario Lenkijos politinės minties tyrinėjimuose. Recenzuojama studija yra pirmas tokios apimties monografinio pobūdžio autoriaus darbas.

Potencialius šios monografijos skaitytojus Lietuvoje iš karto drįstu suintriguoti, kad P. Okulewicžiaus knygą tikrai malonu paimti į rankas ir dar maloniau ją skaityti. Regis, neperdėsiu pasakydamas, jog nepaisant gana jauno amžiaus, studijos autorius yra puikiai įvaldęs plunksnos meną. Jo sakiniai trumpi ir konkretūs. Mintis dažniausiai teka gana aiškiai ir skaidriai, nelyginant Vysla pro Varšuvą, tačiau kartu nestokoja ir aštrumo. Rišlų tekstą vykusiai pagyvina ir problematikos istorinei rekonstrukcijai suteikia autentiškos vaizdžios bei įtikinančios citatos iš įvairių šaltinių: Lenkijos užsienio reikalų

ministerijos konfidencialių memorandumų; Lenkijos kariuomenės Vyriausiojo štabo slaptų dokumentų; lenkų diplomatų pranešimų; žymesnių politikų laiškų ar prisiminimų. Tačiau kartu malonu pastebėti, kad knyga citatomis tikrai neperkrauta, kaip deja, neretai atsitinka jauniems tyrinėtojams. Skaitant monografiją netenka abejoti, kad rašo tyrinėtojas, gana gerai išmanantis šaltinius ir lenkų istoriografiją, išgilinęs į problematiką ir, manding, per daug nepataikaujantis laikotarpio konjunktūrai. Darbą papildo ir solidus vadinamasis *mokslinis aparatas* – savo teiginius, argumentus ar samprotavimus P. Okulewiczius paremia daugiau nei tūkstančiu nuorodų į įvairius šaltinius ar autoritetinę istoriografiją.

Knygos struktūra gana logiška ir paprasta. Ją sudaro trys pagrindiniai skyriai – „Tarp federalizmo ir „tarpjūrių“, „Lemtingieji 1920 metai“, „Bandymai realizuoti „tarpjūrių“ koncepciją 1921–1923 metais“ – implikuojantys *tarpjūrių* koncepcijos idėjinę ir politinę-praktinę raidą; baigiamosios pastabos, išpūdingas naudotų šaltinių ir dar išpūdingesnis bibliografijos sąrašas. Tačiau tokios apimties knygai, deja, kiek trumpoka, vos dviejų puslapių, santrauka anglų kalba. Darbą recenzentui bei potencialiam skaitytojui neabejotinai lengvina tai, kad knygos pabaigoje yra išsami pavardžių rodyklė, kurioje, be kita ko, paminėti ir keli žymesni lietuvių veikėjai: Antanas Smetona, Jurgis Šaulys, Ernestas Galvanauskas, Jonas ir Martynas Yčai, Mykolas Römeris, Juozapas Albinas Herbačiauskas. Geriau susiorientuoti lenkų legendino *Valstybės viršininko (Naczelnik Państwa)* geopolitinėse vizijose bei jo kurtuose perspektyviniuose planuose, kurie realiame gyvenime iš esmės taip ir liko nerealizuoti, padeda paties autoriaus parengti du gana paprasti, bet informatyvūs ir faktografiškai nepriekaištingi žemėlapiai.

Lietuviškajai XXI a. istorijos mylėtojų auditorijai P. Okulewicziaus studija, manyčiau, gali tapti dvigubai reikšminga. Viena vertus, tyrinėjama problematika tiesiogiai susijusi su tarpukario Lietuva, kuri Józefo Piłsudskio globaliuose planuose buvo „viena svarbiausių atramų“ (p. 382). Kita vertus, *Valstybės viršininko* politinė veikla ir jo užsienio politikos planai lietuvių istoriografijoje iki šiol iš esmės, mano supratimu, vertinti pernelyg vienareikšmiškai ir negatyviai, deramai neįsigilinus į J. Piłsudskio politinę mintį ir dažnai tiesiog antrinant ne geriausios kokybės sovietinei istoriografijai. Jeigu P. Okulewicziaus studija Lietuvoje ras platesnį skaitytojų ratą, manau, galima laukti tam tikrų pozityvių pokyčių. Yra vilties, kad ši knyga paskatins įvairiapusiškesnius lietuvių istoriografijos atsiliepimus apie XX a. pradžioje atgimstančios Lenkijos pirmąjį asmenį ir kartu suartins lietuvių bei lenkų požiūrius į painią istorinę praeitį.

XX a. pradžios lenkų politinę mintį autorius tyrinėja gana plačiame tarptautiniame diskurse. *Didžiojo karo* rezultatai ir dėl jų susiklosčiusi nauja tarptautinė konsteliacija daugiau ar mažiau veikė visas Europos valstybes: tiek politinio koncerto senbuves, tiek ir naujasias – dar besiformuojančias bei ieškančias savo tarptautinio veikimo partitūras ir instrumentų. Ne išimtis šiuo atveju buvo ir Lietuvos pietinė kaimynė bei ilgaamžė strateginė partnerė Lenkija. Iki 1918 m. lapkričio 11 d. lenkų politinis-socialinis elitas,

reflektuodamas karčią istorinę patirtį, beveik vieningai sutarė, jog didžiausios grėsmės jų šaliai kyla iš Rusijos bei Vokietijos. Tačiau pastarosios kapituliacija *Antantei* 1918 m. pabaigoje situaciją radikalčiai pakeitė – Vokietijos potenciali grėsmė Lenkijai kuriam laikui pastebimai sumenko. Tačiau Rusijos pavojus, nepaisant bolševikinio perversmo šioje šalyje ir išplitusios politinės anarchijos, Lenkijai ir toliau išliko gana didelis. Todėl taip susiklosčius išorės aplinkybėms, santykių su Rusija klausimas ir Rusijos pavojaus neutralizavimas tapo vienu svarbiausių ir pagrindinių atgimstančios Lenkijos užsienio politikos uždavinių.

Kaip pažymi aptariamos monografijos autorius, lenkų politikai, diplomatai ir kariškiai jau 1918 m. rudenį intensyviai pradėjo laužyti galvas, kaip turėtų būti konstruojami santykiai su bolševizuotu didžiuoju rytų kaimynu, kad jo potenciali grėsmė Lenkijai būtų minimalizuota, o Antroji Respublika Europoje galėtų tapti reikšmingu tarptautinės politikos veiksmu. Lenkijos valstybės geopolitinio modelio bei optimalios užsienio politikos programos, turinčios garantuoti strateginį šalies saugumą, teorinėse paieškose dalyvavo įvairios pakraipos lenkų politinės jėgos ir veikėjai. Dauguma už nepriklausomybę pasisakančių politikų manė, kad Lenkijai rytuose formaliai priklauso teritorijos, valdytos iki 1772 m. Tačiau kartu suvokta, kad negalima visiškai ignoruoti ir pokyčių, kurie rytiniuose kresuose įvyko per rusų valdžios šimtmetį. Viena vertus, dalis lenkų dėl įvairių priežasčių – savo noru ar prievarta – rytines žemes paliko. Kita vertus, vadinamųjų rytinių kresų gyventojai lietuviai, ukrainiečiai, o iš dalies ir gudai per prabėgusį šimtmetį subrandino nepriklausomo valstybingumo aspiracijas (p. 15). Todėl jau pirmaisiais Lenkijos valstybingumo formavimosi (atsikūrimo) metais iš esmės išsikristalizavo dvi santykių su Rusija ir *rytinių kresų* atžvilgiu koncepcijos. Lenkų tautinio komiteto pirmininkas ir dešiniojo politinio sparno – tautinių demokratų (endekų) lyderis Romanas Dmowski su šalininkais propagavo vadinamąją „inkorporacinę“ koncepciją, kuri, atsižvelgdama į lenkų politinį-kultūrinį pajėgumą bei įtaką nuo etnografinio centro nutolusiose žemėse, piršo idėją *rytinius kresus* draugiškai pasidalinti su po bolševikinio maišto atgimusia Rusija.

Tuo tarpu kairieji – pilsudskininkai – šią idėją pravardžiavo „imperialistine“, jai priešinosi ir matė kitokias savo šalies vizijas (p. 19). Tuometinis šalies vadovas Józefas Piłsudskis, kuris buvo užėmęs net du aukščiausius valstybinius postus – *Valstybės viršininko* ir kariuomenės *Vyriausiojo vado*, – buvo šventai įsitikinęs, kad po bolševikinio maišto ir valstybinės suirutės Rusijoje Lenkijai atsivėrė unikalūs istorinis šansas ne tik atkurti valstybingumą, bet ir išsikovoti dominuojančią vietą regione bei tapti Vakarų Europos didžiųjų valstybių lygiaverčiu partneriu. J. Piłsudskis manė, kad globalių tarptautinės konsteliacijos pokyčių kontekste (Antantės karinė pergalė prieš Vokietiją ir revoliucija bei bolševikinis maištas Rusijoje) atgimstančios Lenkijos valstybės vienas kertinių, strateginių uždavinių turi būti Centrinėje ir Rytų Europoje suorganizuoti tokį jėgų balansą, kuris leistų Lenkijai politiškai iškilti, realizuoti toli siekiančią

„Rytų politikos“ programą ir taip garantuoti saugumą nuo Rusijos (p. 14). *Valstybės viršininko* bei jo šalininkų įsitikinimu, norėdama užsitikrinti sėkmingą savo valstybingumo raidą ir istorinę perspektyvą Lenkija yra tiesiog pasmerkta „suvaidinti vieną lemiančių vaidmenų Rytų Europos regione“ (p. 381). Taigi, jei sutiktume su P. Okulewicziaus pateikiama įvykių panorama, tai XX a. pradžioje lenkų politinė mintis iš esmės kristalizavosi dviem kryptimis: dešinieji nematė reikalo esmingiau atsižvelgti į tarp Lenkijos ir Rusijos gyvenusių tautų aspiracijas ir tiesiog per jų galvas buvo linę ieškoti pozityvaus sugyvenimo su didžiuoju rytų kaimynu, tuo tarpu J. Piłsudskio vedami kairieji šias tautas traktavo labiau kaip įrankį Rusijai susilpninti, projektavo jas kaip Lenkiją nuo Rusijos skiriančią savotišką barjerą ir net neišsivaizdavo, kad greta viena kitos galėtų solidariai egzistuoti dvi slaviškos „didvalstybės“: Lenkija ir Rusija. Jeigu kiek užbėgsime už akių ir prisiminsime, kuo 1920 m. pabaigoje – 1921 m. pradžioje pasibaigė lenkų–rusų priešprieša, lenkų dešiniams savo šalyje paėmus viršų ir diriguojant Varšuvos politines madas, tai, regis, neturėtų kilti didesnių klausimų, kuri lenkų politinės minties kryptis istoriškai buvo naudingesnė lietuviams, gudams ar ukrainiečiams.

Kita vertus, šio jaunosios kartos lenkų istoriko tyrimas tik patvirtina vyresnės kartos lenkų istorikų teiginius¹, kad garsioji J. Piłsudskio „tarpjūrių“ doktrina gimė ne tiek iš Lenkijos politinio pajėgumo, kiek iš to meto lenkų politinio elito tam tikro nepasitikėjimo savo jėgomis bei tautine valstybe. Pasak P. Okulewicziaus, „baimindamasis Rusijos galybės“ *Valstybės viršininkas* 1918 m. pabaigoje galutinai subrandino mintį, kad geriausia Lenkijos politika „Maskolijos atžvilgiu“ būtų sukarpyti Rusiją „per tautines siūles“, maksimaliai „nustumti“ nuo Lenkijos etnografinių sienų ir sandariai izoliuoti nuo Vakarų (p. 5, 15, 381). Po to turėjo sekti antras „tarpjūrių“ koncepcijos realizavimo etapas, kurio esmė – Lenkijos politinės įtakos išplėtimas nuo Rusijos išsilaisvintiems tautoms bei savotiškas Lenkijos „saugumo sistemos“ sukūrimas nuo Baltijos iki Juodosios jūros. J. Piłsudskio manymu, naują geopolitinę struktūrą turėjo sudaryti iki 1772 m. Abiejų Tautų Respublikoje gyvenusių tautų federacija, iš išorės dar apkaustyta karinėmis sąjungomis su trečiosiomis valstybėmis.

Žinia, taip „reformuota“ Rusija atgimusiai Lenkijai nebeturėjo kelti rimtesnės grėsmės. Tačiau čia pat kyla klausimas: ar tokiai Rusijos „reformai“ įvykdyti, o juo labiau įtvirtinti Lenkija iš tiesų buvo pribrendusi: turėjo pakankamai vidinių jėgų bei būtiną tarptautinę paramą? Sprendžiant iš P. Okulewicziaus tyrimo, J. Piłsudskis bei jo šalininkai daugmaž suprato, kad vien lenkų jėgomis šios doktrinos įgyvendinti nepavyks, todėl optimistiškai tikėjosi sulaukti lietuvių, ukrainiečių bei gudų paramos. Varšuvoje manyta, kad su lenkų pagalba nuo buvusios carinės imperijos atskelti tautiniai-valsty-

¹ J. L e w a n d o w s k i, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*, Warszawa, 1962; J. L e w a n d o w s k i, *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1921*, Warszawa, 1967.

biniai dariniai bus dėkingi lenkams ir prieraišūs Lenkijai, o Lenkijos politinė įtaka jiems sustiprins Antrosios Respublikos tarptautinį vaidmenį.

Tiesa, čia pat verta pažymėti, kad federacinį buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautų sukomponavimo modelį J. Piłsudskis laikė ne vieninteliu įmanomu užsibrėžtiems tikslams pasiekti, nors susiklosčiusioje situacijoje ir „labiausiai naudingą Lenkijai“. Kitaip, nei kartais teigiama istoriografijoje, J. Piłsudskis savęs nelaikė nei imperialistu, nei idėjinio federalistu. Laiškuose artimiausiems bendražygiams jis ne kartą prisi- pažino, kad tik atiduodamas duoklę populiarioms politinėms doktrinoms labiau anga- žuojasi kaip federalistas, tačiau iš tiesų jo svarbiausia ir pagrindinė „ideologija“ yra laisva, stipri ir klestinti Lenkija (p. 20). Taigi šiuo aspektu J. Piłsudskis buvo gana tipiškas XX a. pradžios Rytų Europos nacionalizmo sūnus, daug kuo panašus į tokius lietuvių veikėjus kaip prof. Augustinas Voldemaras ar Antanas Smetona.

„Tarpjūrių“ koncepciją piłsudskininkai aktyviai ėmėsi propaguoti ir realizuoti dar 1919 m. pradžioje. Ypač stengėsi į Paryžiaus Taikos konferenciją *Valstybės viršininko* atsiųsta Lenkijos delegacija, vadovaujama pasaulinio garso pianisto ir kompozitoriaus, premjero, profesoriaus Jano Ignaco Paderewskio. Akinami „tarpjūrių“ idėjos, lenkų diplomatai Paryžiuje intensyviai ieškojo kontaktų su suomiais, estais, latviais, ukrainie- čiais, gudais, Kaukazo tautų atstovais. Kita vertus, būtina pabrėžti, kad siekdamas reali- zuoti savo daugiaplanę geopolitinę doktriną J. Piłsudskis pagrindinį dėmesį vis dėlto skyrė ne tarptautinių kompromisų paieškoms ir diplomatijai, bet stiprios kariuomenės sukūrimui ir patikimos komandos subūrimui aplink save (p. 21). Taigi šiuo aspektu Lenkijos lyderis labiau veikė kaip XIX a. pradžios politikas-romantikas, o ne kaip XX a. pradžios politikas profesionalas. Anot P. Okulewicziaus, į visus svarbesnius postus vyriausybėje ir Užsienio reikalų ministerijoje jis stengėsi pasodinti politiškai bei as- meniškai jam ištikimus žmones. Tokiu būdu J. I. Paderewskis tapo premjeru, Leonas Wasilewskis – užsienio reikalų ministru, Tytusas Filipowiczius – URM viceministru, Witoldas Jodko-Narkiewiczzius – atsakingas URM už šalies rytų politiką, o Rusijos sukarpymo „per tautines siūles“ karščiausias šalininkas Romanas Knollis – URM Ru- sijos, Suomijos, Estijos, Latvijos, Ukrainos, Kaukazo ir Persijos departamento vadovu. Be jų, *Valstybės viršininko* akys, ausys ir rankos buvo Kazimierz Dłuskis, Antonis Sujkowski bei kai kurie kiti tuomet ištikimi pasekėjai.

Kaip matyti iš lenkų istoriko tyrimo, didžiuosiuose J. Piłsudskio planuose Lietuvai buvo numatyta išskirtinė vieta. Ji turėjo tapti bene centrinė sudėtingo geopolitinio žaidimo figūra. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė reanimacija bei federaci- ja su Lenkija turėjo nutiesti savotišką vieškelį ir visai tolesnei *Rytų politikai*. 1918 m. gruodžio viduryje žurnalistas referuodamas artimiausius Lenkijos užsienio politikos tikslus, J. Piłsudskio bendramintis L. Wasilewskis akcentavo, jog svarbiausia dabar kaip galima toliau į rytus nustumti Rusiją ir padaryti viską, kad Lietuva su Gudija patiktų Lenkijos valstybės kuriamąja misija. Anot L. Wasilewskio, Varšuva privalo daryti viską,

„kas nuo mūsų priklauso“, kad tie kraštai, kurie su Lenkija susieti etnografiškai, kultūriškai, ekonomiškai, kur reiškiasi lenkiškumo trauka ir ateityje, vienokiu ar kitokiu būdu būtų susieti su Lenkija (p. 23). Kartu ministras nurodė, jog federacija su minėtais kraštais turėtų būti kuriama be jokių klastų ar apgaulių, veikiant pagal tradicinį principą „laisvi su laisvais, lygūs su lygiais“ bei pagrįsta visišku tarpusavio pasitikėjimu.

Tačiau kaip tik to tarpusavio pasitikėjimo, regis, pirmiausia ir pristigo. Bene silpniausia pilsudskininkų Rytų politikos vieta buvo ta, kad stiprią Lenkiją jie įsivaizdavo tik silpnų ir nuo Varšuvos priklausomų kaimynų draugėje. *De facto* siekė ne „lygių sąjungos su lygiais“, bet stiprių su silpnais. Štai 1919 m. pradžioje vienas artimiausių J. Piłsudskio patikėtinių A. Sujkowski, diskusijoje su R. Dmowskio šalininkais brėždamas Lietuvos–Lenkijos santykių viziją pažymėjo, kad pilsudskininkai nėra imperialistai, tačiau čia pat prisitarė, kad tik viduje turėdama federacinę struktūrą, o iš išorės dar papildomai „būdama sufederuota su Lenkija“ Lietuva galėtų egzistuoti ir Vilniuje išlaikyti svarbiausias centrinės valstybines, politines ar kultūrinės institucijas. Lietuvos–Lenkijos federacija pirmiausia turėjo būti pagrįsta karine sąjunga, bendra užsienio politika ir vieninga muitų sistema (p. 19–20). Pats J. Piłsudskis apie savo planus Lietuvos atžvilgiu lietuviams bene pirmą kartą pranešė 1918 m. gruodžio 18 d., kai viešai pavartojęs terminus „etnografinė Lietuva“ ir „istorinė Lietuva“ įsakmiai paaiškino, jog lenkai lietuvių nepriklausomybę galėtų pripažinti tik etnografinėse žemėse, nes istorinė Lietuva su centru Vilniuje „besąlygiškai“ yra lenkiška. Šios nuomonės nepakeitė ir vėlesniais metais (p. 198).

Reikšminga, jog priimdamas sprendimą atgaivinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lietuvos–Lenkijos federaciją, J. Piłsudskis iš esmės nepasidomėjo, kokią nuomonę šiuo klausimu gali turėti ar jau turi besiformuojantis socialinis-politinis lietuvių elitas arba kaip į tai reaguos tarptautinė bendrija. Pasak P. Okulewicziaus, *Valsstybės viršininkas* net neįsivaizdavo, kad lietuviai gali turėti kitokiį požiūrį nei jis į bajorišką Abiejų Tautų Respublikos istoriją ir kitaip konstruoti savo politinę ateitį. Na, o tarptautinės bendrijos nuomonė J. Piłsudskį esą „visada“ menkai domino. Regis, dėl begalinio pasitikėjimo savo išmintimi J. Piłsudskis „neišgirdo“ ir kai kurių savo šalininkų bei oponentų kritikos dėl vienašališkos politikos pavojingumo. Kartą nusprendęs atkurti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lietuvos–Lenkijos federacinius ryšius, J. Piłsudskis savo sprendimo vėliau kritiškai neanalizavo ir keisti neketino. „Kabinetuose sukurta federacija“, pilsudskininkų įsivaizdavimu, turėjo nuramdyti *rytinių kresų* politines ambicijas. Juolab, kad popieriuje „buvo stengiamasi sukurti <...> teisingą“ ir visų interesus atitinkančią Abiejų Tautų Respublikos tautų federaciją (p. 24).

Tiesa, atsekti J. Piłsudskio bei jo labiausiai informuotų šalininkų tikruosius planus ir veiklos programines nuostatas nėra paprasta, nes *Valstybės viršininkas* nebuvo linkęs į viešumą ir dažnai veikė „pusiau konspiraciniais metodais“. Savo šalininkams jis aiškino, kad didžiosios idėjos neturi būti plačiai deklaruojamos ar diskutuojamos, bet realizuojamos greitai ir patyliukais. Kur tokia taktika vedė, paaiškėjo netrukus. 1919 m.

balandį J. Piłsudskis sąmoningai aplenkė lietuvių planuojamą Vilniaus išvadavimą nuo bolševikų ir pirmas su savo legionais užėmė Vilnių. Efektingai² įvykdytas Vilniaus užėmimas turėjo palaužti lietuvių užsispyrimą ir tapti esminiu postūmiu link „tarpjūrių“ koncepcijos realizavimo. Tačiau priešingai J. Piłsudskio iliuzijoms, šis įvykis tik dar labiau supriešino lietuvius su lenkais. Po Vilniaus užėmimo federacijos su Lenkija šalininkų Lietuvoje beveik nebeliko, o J. Piłsudskio favorizuota „tarpjūrių“ koncepcija iš esmės neteko eventualiai reikšmingiausios savo atramos (p. 382). Nepaisant vėlesnių J. Piłsudskio pastangų ir tam tikrų politinių manevrų paveikti lietuvius savo naudai per gudus, latvius ar estus, Lietuvos priešiško nusistatymo federacijos su Lenkija bei „tarpjūrių“ koncepcijos atžvilgiu įveikti jam taip ir nepavyko.

Lauktų rezultatų nedavė ir paskutinis desperatiškas *Valstybės viršininko* eksperimentas, įvykdytas 1920 m. spalį, kai į Vilnių ir prieš „Kauno Lietuvą“ buvo pasiūstas tariamai maištaujantis generolas Lucjanas Żeligowski. Nors lenkų legionieriams Lietuvos istorinę sostinę pavyko paimti neįtikėtinais lengvai³, o „Vidurinės Lietuvos“ įkūrimas rodė tam tikrą J. Piłsudskio minčių nuoseklumą, tačiau žvelgiant retrospektyviai ir vertinant politiškai, gen. L. Żeligowskio „sėkmingas“ žygis į Vilnių J. Piłsudskio idėjai reiškė tą patį, ką Baltramiejaus naktis prancūzų hugenotams. Prieš J. Piłsudskio ir L. Żeligowskio „maištą“ bei Lenkiją 1920 m. pabaigoje sukilo visa Lietuva. Todėl „maištingosios“ politinės taktikos rezultatai buvo apgailėtini: Lietuvos lenkai tapo pavojingiausiu lietuvių vidaus priešu su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis, o bolševikinės Rusijos bei Veimaro Vokietijos politinė įtaka Lietuvoje tiek sustiprėjo, kad prolenkiškai politinei minčiai vietos Lietuvoje beveik nebeliko.

Juridiškai galutinį fiasko J. Piłsudskio geopolitinės vizijos bei aspiracijos patyrė 1921 m. kovą, kai Lenkijos dešiniųjų pastangomis Rygoje buvo pasirašyta Lenkijos ir Sovietų Rusijos taikos sutartis. Tiesa, naujai susiklosčiusias geopolitines realijas bei savo idėjų mirtį Lenkijos valstybės kūrėjas pripažino neiškart. Kurį laiką jis dar bandė veikti ir netgi susigrąžinti prarastą iniciatyvą (p. 258–259), tačiau vidaus bei tarptautinė politinė konjunkštūra jau buvo ne jo naudai. Viena vertus, „tarpjūrių“ idėjos autorius prarado turėtus svarbiausius valstybinius postus šalies viduje, antra vertus, Vakarų Europoje prasidėjo bolševikinės Rusijos legitimacijos procesas. Be to, ryškėjo Varšuvos nepajėgumas sau palenkti ir kitus potencialius „tarpjūrių“ partnerius, pirmiausia Suomiją bei Rumuniją (p. 362). Nuo užsienio reikalų ministro Konstanty Skirmunto laikų (1922 m. birželis–gruodis) J. Piłsudskio legenda bei įtaka Lenkijos užsienio politikai tolygiai mažėjo, ir 1923–1925 m. piłsudskininkų veikla „tarpjūrių“ koncepcijos srityje iš esmės reikšėsi jau tik Užsienio reikalų ministerijos kritika spaudoje. Kad po 1921 m. „tarpjūrių“ koncepcija prarado savo aktualumą, rodo ir mūsų recenzuojamos knygos faktinė struktūra: 1919–1921 m. įvykių analizei autorius skyrė daugiau nei 300 puslapių,

² P. Ł o s s o w s k i, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa, 1996, s. 169–175.

³ Plačiau apie tai: B. K o l a r z, *Ustroj Litwy Środkowej w latach 1920–1922*, Gdańsk, 2004.

o idėjos genezė 1922–1926 m. „sutalpinama“ į gerą pusšimtį puslapių. Galbūt autoriui labiau būtų pavykę išlaikyti savo knygos struktūrinį tolygumą ir „tarpjūrių“ idėjos saulėlydį aptarti conceptualiau, jei jis būtų plačiau pasidomėjęs lietuviška istoriografija, kuri J. Piłsudskio politinėms nesėkmėms Lietuvoje yra skyrusi gana daug dėmesio.

Nors J. Piłsudskio „tarpjūrių“ koncepcijos idėja iš esmės buvo gana amorfiška, jos turinys ne kartą koreguojamas, o bandymai realizuoti patyrė visišką nesėkmę, vis dėlto verta pažymėti, kad XX a. pradžioje tai buvo viena įdomiausių, originaliausių, o galbūt ir perspektyviausių Centrinės bei Rytų Europos geopolitinės organizacijos idėjų. Žvelgiant per vadinamosios alternatyvios istorijos prizmę, galima kelti versiją, kad jos realizavimas geopolitiškai esmiškai galėjo sureikšminti minimo regiono vaidmenį ir XX a. Europos politinę istoriją pakreipti kita, galbūt netgi pozityvesne vaga. Ir dar. Nepaisant visų asmenybės, charakterio bei veiklos nelygumų, Józefas Piłsudskis, regis, buvo vienas iš nedaugelio XX a. mūsų regiono veikėjų, kuris mąstė tokio lygmens kategorijomis ir Europoje matė ne tik rytus ar vakarus, bet ir geopolitinį centrą. Įdomu, jog tarpukario Lietuvoje taip pat buvo veikėjų (Stasys Šalkauskis, Jurgis Baltrušaitis, Mykolas Slezevičius), kurie savo valstybę projektavo kaip savotišką geopolitinį tiltą tarp Rytų ir Vakarų. Tačiau dėl ryškaus dviejų greta gyvenusių tautų sociokultūrinio susipriešinimo abi idėjos dialogo nerado, viena kitai liko svetimos bei nuvyto taip ir neišsiskleidusios.

Algimantas K a s p a r a v i č i u s

Dangiras M a č i u l i s. **Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais.** Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005. 300 p.

Ne kiekvienam istorikui pavyksta „pagauti laiko dvasią“. Sausų faktų pateikimas, kartais tik jų panaudojimas savo sumanytiems filosofavimams paremti toli gražu nėra svarbiausias istoriko uždavinys ir nesudomina skaitytojo. D. Mačiulis taip taikliai ir įtaigiai pastebėjo ir aprašė tautininkų partijos kultūros politiką Lietuvoje, kad atrodo, jog tuo metu jis būtų pats jai vadovavęs. Nuo tokių išvadų atbaido tik lengvas jo pasišaipymas, kai kada net sarkazmas iš lietuviškojo nacionalizmo metodų bei organizacinių priemonių, iš tam tikro pačios ideologijos ir pasaulėžiūros naivumo.

D. Mačiulio veikalas man priminė vaikystės ir jaunystės metus, mokyklą, mūsų veiklą vaikų ir jaunimo organizacijose, auklėjimą, didelį patriotizmą ir pasipiktinimą tais suaugusiais, kurie iš mūsų: angelaičių, skautų, slaptos ateitininkų veiklos, šaipėsi. Susižavėjusi vienu ypu perskaičiau, galima sakyti, pirmą mūsų istoriografijoje išsamiai Lietuvos vyriausybės kultūros politiką analizuojančią knygą.

Iš autoriaus pateiktų knygos skyrių ir poskyrių pavadinimų atrodo, kad joje analizuojamas tik tautininkų vykdytas Lietuvos kultūros valdymas, finansavimas, prioritetai ar paveldosauga, taip pat kultūros institucionalizavimo, santykio su Katalikų bažnyčia

bei katalikiškomis politinėmis srovėmis, kultūros autonomijos klausimai. Tačiau šiuose skyriuose išryškėja ir tautininkų politinės tautinės kultūros nuostatos, valstybės valdžios siekimas ugdyti tautinę literatūrą, meną, tradicijas. Ir ta politika, nepaisant kai kurių metodų ir pastangų naivumo, tam tikro ribotumo ar nemasiškumo, buvo tokia įtaigi, kad net per 50 metų aršių sovietizacijos ideologų ir vadovų pastangų taip paveikė lietuvių visuomenę, suteikė tokį „užtaisą“, jog pastarieji nesugebėjo numarinti to, kas buvo įdiegta į lietuvių sąmonę, kai kuriuo požiūriu net sustiprino tautinį tapatumą. Tai parodo sėkmingas atsiskyrimas nuo SSRS, komunistinės ideologijos atsisakymas, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas XX a. antrą kartą.

Kadangi mano atmintyje išlikę kai kurie jaunystės įspūdžiai, o ir sovietmečiu teko daugiau domėtis kaip tik Lietuvos Respublikos 1917–1940 m. laikotarpio istorija, tam tikrais klausimais, manau, galiu pareikšti vieną kitą savo samprotavimą.

Rašydamas apie lietuvišką dvaro įvaizdį po Pirmojo pasaulinio karo, žemės reformą, požiūrį į dvarininką kaip baudžiavos palikuonį, autorius pateikė ryškų dvaro ir senojo dvarininko paveikslą, Lietuvos vyriausybės ekonomines, politines ir kultūrines priemones dvaro atžvilgiu, tarp jų ir kultūros darbuotojų bei įstaigų siekį gelbėti dvaro kultūros likučius. Tačiau D. Mačiulis pamiršo paminėti, kad tokiam dvaro ir dvarininko paveikslui susikurti padėjo ir patys dvarininkai. Jie ne tik laukė „lenkų atėjimo“, bėgo tarnauti į Lenkijos kariuomenę, bet visa savo laikysena siekė atsiriboti nuo tuometinės lietuviškos valstiečių kilmės visuomenės. Juk kai pamatai ketvertu perkarusių arklį traukiamą karietą, joje sėdinčias nuo galvos iki kojų juodai apsirėdžiusias, su plunksnuotomis skrybėlėmis vidurvasary, nukaršusias garsiųjų Karpių giminės palikuones ar su fotoaparatu, bet su pirštinėmis, kaliošais ir lazda per šv. Roką Lauksodyje ar Škaplierinės atlaidus Linkuvoje besisukiojantį Kremblių dvaro palikuonį, noromis nenoromis susiformuoja neigiamas dvarininko, visuomenės dalies, nesugebėjusios prisitaikyti prie gyvenamojo meto, įvaizdis, atgyvenusios epochos žmogaus paveikslas.

Visais požiūriais įdomioje autoriaus knygoje pasitaiko ir tam tikrų netikslumų. Jis 19 puslapyje rašo, kad Lietuvos rašytojai pralaužė tarpusavio bendravimo ledus 1932 m. įkurdami Lietuvos rašytojų sąjungą. Lietuvos rašytojų sąjunga, tiesa, kartu su žurnalistais, egzistavo nuo 1922 m. sausio 31 d. Jos kūrėjai buvo kanauninkas J. Tumas-Vaižgantas, A. Žukauskas-Vienuoelis, A. Klimas, J. Laurinaitis ir kiti. Be to, nuo rašytojų žurnalistai atsiskyrė 1929 m. Todėl neteisingas teiginys 22 puslapyje, kad gavus prezidento pritarimą per „žurnalistų arbatėlę“ 1930 m. padėti pamatai Lietuvos žurnalistų sąjungai. (Plačiau apie tai galima skaityti Aldonos Gaigalaitės ir Jūratės Žeimantienės knygoje „Juozas Purickis – Vygandas“, Vilnius, 2004).

D. Mačiulis, savo knygoje aprašydamas vieną ar kitą reiškinį, analizuoja gausybę to meto politikų, kultūros, visuomenės veikėjų, žurnalistų ir kitų nuomonių bei pasisakymų aprašomais Lietuvos kultūros klausimais, požiūrį į tautiškumą, partiškumą, valstybingumą ir panašias problemas. Tačiau autoriaus nuomonė apie kai kuriuos reiškinius bei problemas dažnai išryškėja tik iš nedidelių ironiškų replikų ar pateiktų kitų autorių

valdžios veiksmus kritikuojančių citatų. Pavyzdžiui, aprašydamas jaunųjų tautininkų kartos siekius aktyviau reikštis valstybės politiniame gyvenime ir radikaliau vadovauti kultūrinei veiklai, autorius tą klausimą šmaikščiai apibendrina pažymėdamas, kad A. Smetonai nebuvo svetimos jaunųjų tautininkų idėjos, tačiau „siūlomi radikalūs veiklos metodai jam buvo nepriimtini, todėl V. Alanto „teorija nevirto praktika, o Kultūros rūmus statyti neskubėta“ (p. 32).

Kai kada autoriaus nuomonės apie vieną ar kitą tautininkų priemonę ar siekį apskritai nesutinkame. Dažnai lieka neaiškus autoriaus požiūris ne tik į lietuviškus, bet ir į pasaulinei praktikai būdingus reiškinius. Pavyzdžiui, neaiški autoriaus nuostata korporatyvizmo praktikos kitose šalyse bei Lietuvoje, tarp jų naudotos tautininkų, atžvilgiu.

Nesivadovauja autorius mūsų istorikų tyrinėjimuose priimta praktika knygos pabaigoje pateikti išvadas. Vietoje jų jis parašė „Pabaigos žodį“, kuriame labai trumpai sumetė savo iš knygos turinio išplaukiančius samprotavimus. Juose teigiama, kad „A. Smetonos režimas deklaravo siekį įtvirtinti etninės lietuvių bendruomenės dominavimą ir tautiškumą paskelbė nekvestionuojama vertybe“ (p. 279). Pažymėjo, kad tautiškumas – tai ne tik ištikimybė etninei bendruomenei, bet ir politiniam režimui. Todėl buvo siekiama kontroliuoti visą valstybės gyvenimą, taip pat ir kultūrą. „Lietuvių kultūra buvo paskelbta egzistencine tautinės valstybės garante“ (p. 279). Tiesiausiai kelią į tautinį ir kultūrinį savitumą tautininkai matė etnokultūriniame pavelde ir istorinės praeities tradicijų kėlime. Svarbiausia tautinio ir kultūrinio savitumo ugdymo sąlyga buvo svetimų kultūrų įtakos atsikratymas, kas stūmė lietuvius į kultūrinę saviizoliaciją. Toliau apibendrinamas savo mintis D. Mačiulis nurodo, kad autoritarinis režimas Lietuvoje menininkų neprievertavo, bet valdžia siekė daryti įtaką menininkų kūrybai, norėjo ją pakreipti tautinei valstybei naudinga kryptimi, daryti politinę įtaką kultūrai apskritai. „Kita vertus, tai, jog kultūros politika neįgijo aiškaus direktyvinio pobūdžio, pasireiškiančio siekiu bet kokia kaina pajungti kultūrą politinio režimo propagandiniams tikslams ir visiems menininkams nustatyti privalomas kultūrinio gyvenimo normas, rodo nuosaikų autoritarinio režimo pobūdį“ (p. 280). Taigi, sakyčiau, nors autorius nesistengia daryti savo tyrinėjimų išvadų, bet jas „Pabaigos žodyje“ pateikė. Mano požiūriu, nors išvados pernelyg glaustos, bet teisingos. Tuo tarpu pats D. Mačiulis skaitytojui neakcentuoja savo teigiamo ar neigiamo požiūrio į tautininkų politiką, jis tik konstatuoja jų vykdomą kultūros politiką. Gal tai ir daro knygą įdomią skaitytojui. Susipažinus su daugelio to meto ir vėlesnių autoriaus pateiktų kultūros bei politikos veikėjų nuomonėmis bei požiūriais, leidžia pačiam pamąstyti ir susidaryti savą nuomonę apie Lietuvos valstybės kultūrinį gyvenimą tautininkų valdymo metais. O kadangi veikalas parašytas lengvu stiliumi, įdomiai pateikti faktai, cituojama daug įvairių to meto politikos, visuomenės, kultūros veikėjų bei publicistų ir žurnalistų nuomonių, tai jis skaitytoją patraukia geru gyvenamojo meto pažinimu, gilia Nepriklausomos Lietuvos kultūros gyvenimo analize, „laiko dvasios“ suvokimu.

Aldona G a i g a l a i t ė